

Тенденції розвитку інституту старшинської ради

Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманату зростало мірою того, як занепадала роль рад Генеральних. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. Щоправда, на Запорозжі вони мали низку характерних ознак, які були втрачені при перенесенні в принципово нові умови функціонування. Передовсім, це стосується показної публічності в організації роботи старшинських рад на Січі. Дослідники відзначали, що, як правило, старшинські ради відбувались в присутності товариства: нарадчики збиралися на своє вузьке коло посеред зібрання загальнокозацького. Така показна публічність старшинських рад у Гетьманаті джерелами не зауважується.

Варто відзначити також, що в роки становлення і розвитку Української держави незмірно зростає значення і статус старшинських рад. Так, за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду⁴⁷. Навіть більше, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання, умовно кажучи, Генеральної ради (оскільки військо після виснажливої Жванецької кампанії було розпущене по домівках, а від часу ухвалення рішення про скликання Генеральної ради і до його реалізації пройшло лише декілька годин, приписувати Переяславській раді 1654 р. статус повноцінної Генеральної ради немає сенсу). Наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансильванією та Польщею⁴⁸.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря, а отже, повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманату. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І.Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана⁴⁹. Керівництво Правобережної України зі свого боку також питання об'єднання двох Гетьманатів виносить на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьман-

ського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі⁵⁰.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема, саме таке ставлення до цієї інституції у січні 1669 р. артикулює гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воєводи князя Г.Г.Ромодановського, наголошуючи на тому, що в гетьманській Україні «...без совіту полковників і іншого товаришества нічого учинити не мочно...»⁵¹.

Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича в 1672 р. чи Івана Самойловича в 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність таких дій серед іншого й небажанням регіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи.

Відтак й участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана сприймаються з останньої третини XVII ст. як традиційні. Так, наприклад, повідомляючи про з'їзд старшини у гетьмана, що відбувся на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулось «пред Богояслением Господним... по **древнему обычаю** (виділено мною. — *Авт.*) войсковому»⁵². Так само й у 1688 р. чернігівський полковник «на **обыкновенный празнишний съезд** (виділено мною. — *Авт.*) ... из дому своего отъехал»⁵³.

Освячений традицією, такий стан речей був закріплений нормами Конституції 1710 р. У відповідності з ними всі найважливіші справи — про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи — гетьман був зобов'язаний вирішувати на Генеральній раді. «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпоставления потребующие, тогда Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковые дела... управляти и отпраовати»⁵⁴.

Від початків існування Гетьманату до виняткових прерогатив старшинської ради належала (за окремими винятками) зовнішньополітична сфера. Зазвичай, вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — «послали», «доручили» тощо⁵⁵. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так і положення Конституції 1710 р.⁵⁶ Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це «...з общего совету...»⁵⁷.

Поважне місце належало інституту старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на раді старшинській. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р., коли важко хворий гетьман Б.Хмельницький добився від скликаного ним у розширеному складі старшинської ради (за участю війтів і бур-

мистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁵⁸. Надалі саме на старшинських радах вперше отримали гетьманську булаву І.Виговський, Я.Сомко, П.Дорошенко та Д.Ігнатович, а вже згодом їх повноваження підтвердили Генеральні ради. Під час важкої хвороби гетьмана Д.Ігнатовича в січні 1671 р. в Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад, яка ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁵⁹.

Навіть у тому разі, коли питання гетьманської елекції виносилося на Генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І.Самойловича в 1672 р., І.Мазепи — 1687 р., І.Скоропадського — 1708 р. та Д.Апостола — 1727 р.

Крім того, до компетенції старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І.Самойловича про те, що «...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити...»⁶⁰. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁶¹ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і розв'язання фінансових питань, включивши положення, за яким «...каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет...»⁶². І дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором з шинків⁶³.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманату. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами⁶⁴. В пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин вказували як укази царського уряду⁶⁵, так і положення Конституції 1710 р.⁶⁶ Щоправда, на практиці такий порядок далеко не завжди дотримувався, і гетьмани нерідко перебирали на себе цю важливу прерогативу⁶⁷.

Приблизно така ж картина спостерігалася і у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди, або ж вибори генеральної старшини на Генеральних радах. Однак зустрічаються згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Наймасовішою була ротація, здійснена на старшинській раді, що відбулась у 1687 р. у військовому таборі на р. Коломак (була скликана в

наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни — князя В.В.Голіцина). Тоді старшинська рада за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю⁶⁸.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів гродських, земських і підкоморських⁶⁹, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у разі нагальної потреби. Однак уже з гетьманства Б.Хмельницького простежувалася і певна закономірність у їх скликанні — навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдвом⁷⁰, що було, на нашу думку, продиктовано потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохрещі).

Яким був склад учасників старшинських рад? До участі в засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони відігравали на раді провідну роль⁷¹. Інколи ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять (виняток становить хіба що городові отамани гетьманських резиденцій, котрі за своїм статусом відігравали доволі важливу роль у державному житті Гетьманату).

Водночас збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. — війти і бурмистри⁷². У пізніші часи, як уже відзначалося вище, до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁷³.

Під час оперативного вирішення поточних справ управління Гетьманатом, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум» старшинської ради⁷⁴.

Старшину на раду скликав гетьман листами з Генеральної військової канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, гетьман заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В.Унковського наказав генеральному писарю «...послать по всіх полковников и по старшине, чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что... по до-

говору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которіе наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума...»⁷⁵. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники підняли клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — «показанщини»⁷⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Так, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

Роль інституту гетьманства в політичній системі козацької України

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Навіть більше, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою в другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своєрідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконанням Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁷⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁷⁸.

Посада гетьмана, як уже підмітили дослідники⁷⁹, сприймалася тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁸⁰. Аналогічний вираз вжито і в стосунку гетьмана до «...цього малоросійського народу» — «...над ним же аз старшинствую»⁸¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁸². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігається й у документах, зазвичай, вживається термін «регіментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я